Хамматов Ленар Габдулфартович
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ГАРӘП АЛЫНМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫНА ҺӘМ БҮГЕНГЕ ТОРЫШЫНА КҮЗӘТҮ

В данной статье вкратце рассмотрена история заимствования в татарском языке слов арабского языка, влияние их на культуру и на мировоззрение татарского народа.

Ключевые слова: *арабский язык, заимствования, взаимоотношения культур, татарский язык.*

In this article the loan history in Tatar language of words of the Arab language, their influence on culture and on outlook of the Tatar people is considered.

Key words: *Arab language, interrelations of cultures, Tatar language.*

Тарихта, телләрнең барлыкка килү һәм үсү вакытында, калган телләр белән кисешмичә үсүче бер генә тел дә билгеле түгел бугай. Әлбәттә, Африкада яшәүче ниндидер кабилә телләре үзләренең «беренчел» табигатен саклап, бүгенге көндә дә яшәп киләдер. Тик дөньякүләм аренага чыккан телләр арасында төрле сәбәпләр аркасында бу кисешүләрне, һәм аның нәтиҗәсен күрергә була. Мәсәлән, Гареп һәм Азия арасындагы күптөрле мәдәни һәм сәүдә элемтәләре гарәп алынмаларының Гарепкә керүенең бер сәбәбе булып торадыр. Шулай ук, Әмәвия хәлифлеге вакытында гарәпләрнең Испанияне яулап алулары, Һинд иленә диңгез аша сәүдә юллары ачылу – болар барысы да гарәп халкының гореф-гадәтләре, ә иң мөһиме гарәп теленең «таралуына» китерә.

Урта гасырларда, латин теле кебек үк, гарәп теле дә ислам дөньясында фән теле булып саналган. Ислам дине таралу белән (бу гарәпләр яулап алган бөтен Азия дәүләтләренә кагыла), тел дә тарала. Бик күп фәнни хезмәтләр, әдәби язмалар акрынлап бер телдә – гарәп телендә языла башлый. Гарепкә күп кенә гарәп сүзләре фән аша керде дисәк, ялгыш булмас. Шуңа күрә, гарепнең нинди генә телен карасак та, анда алынма гарәп сүзләрен очратырга мөмкин.

Татар телендә гарәп алынмаларының язмышы Болгар Ислам динен кабул итү белән башланып китә дип санала. Бу процесста Коръәнне, дини эчтәлекле Шәрык әдәбиятын өйрәнү, дини йолаларны гарәп телендә башкару аеруча зур роль уйный. Бу алынмалар бик күп гасырлык тарихка ия. Алынма сүзләр арасында татар теленең үз сүзләреннән аерырга авыр булганнары да шактый. Алар безнең морфологик һәм фонетик закончалыкларыбызга я туры килеп, я үзгәртелеп, үзебезнеке булып кулланыла башлаганнар. Бүгенге көндә, бу өлкәдә гыйлеме булмаган кешеләр, татар телендәге алынмаларны

таба да алмаслар. Әйтик, гарәп теленнән кергән *тәртип, ватан, рәсем, сабыр, сер, сәгать, китап, сәлам, алгебра, бәхәс, җавап, җөмлә, мәҗлес, гадәт* кебек сүзләрнең алынма икәне яшь буынга хәзер бөтенләй сизелми.

Алынма — халыклар арасында барган иҗтимагый-сәяси, мәдәни бәйләнешләр нәтиҗәсендә бер телдән икенче телгә үтеп кергән сүзләр.

Бүгенге көндә гарәп алынмалары турында бик күп материал табарга мөмкин. Аларның килеп чыгышлары, нинди өлкәгә карап аерылулары (сәяси-иҗтимагый, медицина, көнкүреш, антропонимик һ.б.), нинди билгеләре белән татар теле сүзләреннән аерылып торулары турында да мәгълүматлар күп.

М.И. Мәхмүтовның татар әдәби телендәге гарәп алынмаларының фонетик һәм грамматик үзләштерелүенә багышланган кандидатлык диссертациясендә исә гарәп һәм татар телләренең фонетик системалары турында мәгълүмат бирелә, ике телдәге авазлар системасы чагыштырылып бирелә; гарәп телендәге татар телендә булмаган хәрефләрнең үзләштерелүенә анализ ясала.

И.Ш. Әүхәдиевнең мәкаләләрендә алынма сүзләрнең фонетик яктан үзләштерелеше ачыклана. Автор фикеренчә, гарәп алынмалары татар теленә фарсы теле аша ассимиляцияләнеп килеп кергәннәр. Шулай ук, автор гарәп алынмаларын вакыт ягыннан да ике төргә бүлә: «тулысынча үзләштерелгән иске гарәп сүзләре, ягъни «борынгы алынмалар» һәм өлешчә үзләштерелгән гарәп сүзләре – яңа алынмалар».

2004 елда Э.Н. Федорова исә татар халык мәкальләрендә гарәп һәм фарсы сүзләрен тагын бер аспектта – аларның графо-фонетик яктан үзләштерелүен тикшереп, зур хезмәт язып чыкты. [Федорова, 2004: 115]. Автор үзенең бу хезмәтендә гарәп алынмаларының гади сөйләмдә, ягъни җанлы сөйләмдә чагылышын билгеләргә тырыша, чөнки мәкаль-әйтемнәрдә гади сөйләм белән әдәби тел арасында булган охшашлыкларны, яки аерымалы моментларны күрергә мөмкин. Бу исә тел тарихын да күзәтергә мөмкинчелек бирә.

Өстәге фикергә мисал итеп, Мирза Мәхмүтовның тагын берничә фикерен китереп китәбез. «XX йөзнең башына чаклы булган әдәби әсәрләр телендә (китап телендә) гарәп-фарсы сүзләре татар телендә җитешмәгән сүзләр өчен генә түгел, хәтта татар телен чүпли торган һәм аны аңларга кыенлаштырган, төп үз сүзләре урынына да кулланылган.

Соңгы ярты гасыр эчендә элек киң күләмдә кулланылган бу гарәп-фарсы сүзләренең күпчелеге татар теленең үз сүзләре, рус һәм интернациональ сүзләр белән алыштырылдылар. Татар теленә бик кирәкле булган меңләгән сүз һәм сүз тезмәләре алып ташланды. Әдәби телебезнең үсешендә мондый үзгәреш эзлеклелек принцибын жимерде, телне ярлыландырды, ... кешенең хәтта фикерләү сәләтенә дә тискәре йогынтысы булды шикелле.»

1975 елда И.Г. Максимов үзенең татар телен «чистарту» турында берничә мәкаләсен яза. «После Великой Октябрьской революции, до того отсталый и далекий от европейской цивилизации, татарский народ вступил, наравне с другими, на путь широкого культурного развития. Очень скоро была оставлена, не соответствующая татарскому языковому произношению, сложная арабская письменность, со способом письма справа-налево», – дип башлый үз хезмәтен [Максимов, 1975: 35]. Татар телен Татарстанда яшәүче барлык кешеләр дә аңласын өчен, телне төрки чыгышлы сүзләр, яки, гомумән, рус теле сүзләре белән алмаштырып баетырга тәкъдим ясый. Барлык кешеләргә дә аңлаешлы булмаган гарәп алынмалары – дини кешеләрнең «галимлеген» күрсәтү коралы гына булып тора дип саный. Шул ук әдәби әсәрләрне җиңел укыр өчен дә, шәһәрдә яшәүче татарларга бер-берсе белән һәм руслар белән аралашу өчен дә, татар телендәге сүзләрне алыштыру вакыты җиткәндер дигән юллар очрый. Әлбәттә, безнең фикеребезчә, бу хезмәткә дә игътибар бирелергә тиеш. Мәкалә, нигездә, керәшеннәр өчен язылса да, татар кешесенә кызыклы һәм уйланыр өчен фикерләр бар.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар телендә гарәп алынмалары бүгенге көндә дә гаять зур урынны алып торалар. Алар күп галимнәр тарафыннан төрле яклап өйрәнелгәннәр. Үз телеңнең тарихын, халык арасында тоткан урынын белмичә, аның киләчәген дә фаразлап булмыйдыр.

Әдәбият

Ахунзянов, Э.М. Русские заимствования в татарском языке / Э.М. Ахунзянов. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1968. – 366 с.

Хайруллин, М.Б. Проблемы развития лексической системы татарского литературного языка. – Казань, 2000. – 202 с.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге / М.И. Мәхмүтов, К.З. Хәмзин, Г.Ш. Сәйфуллин. – Казан: Иман, 1993.

Федорова, Э.Н. Татар халык мәкальләрендә гарәп һәм фарсы алынмалары / Фәнни редактор Ф.С. Сафиуллина. – Казан: В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты, 2004 – 249 б.

Максимов, И.Г. Арабские слова в татарском литературном языке / И.Г. Максимов. – Ленинград: СЗГМУ, 1975 – 45 с.